

ВРАЖЕННЯ МИНУЛОГО

Моїм враженням при всіх намаганнях їх автора, на жаль, бракуватиме повноти, на яку б можна було чекати від людини, 56 років життя якої (починаючи зі вступу до аспірантури Інституту мовознавства в 1950 році) було пов'язано з Інститутом. І це зрозуміло. Адже не було тієї відстані, яка тільки й може сприяти цілості вражень, бо весь час оповідач перебував не зовні, не віддалік, а в самому осередку описуваного. Маю застерегти: писатиму лише про тих, хто відійшов із життя. Роблю це з трьох міркувань: по-перше, дедалі вужчає коло тих, хто їх знав особисто, по-друге, не маю кінематографічних здібностей, потрібних для портретування людей у життєвому русі й розвитку і, по-третє, не хотів би скривдити нікого з сучасників увагою до одних при неувазі до інших.

Перший прихід і перші роки роботи в Інституті запам'яталися мені атмосферою великої доброзичливості до нас, тодішньої наукової молоді, аспірантів і молодших наукових співробітників з боку наших керівників і старших колег. Це я відчув і сам особисто.

Мабуть, переважно через особливості свого характеру я сам завинив у тому, що, незважаючи на їхнє велике значення в своїй долі, не спромігся здебільшого тісно спілкуватися з тими, кого слушно можна вважати корифеями нашої установи. Через велику повагу до них мені бракувало тієї міри природної і тактовної невимушеності, яка тільки й дає змогу встановити ближчі й сердечніші контакти, ніж ті, що їх вимагає сама лише робота. Тому головним чином можу лише розповісти, якими вони запам'яталися мені з відстані моєї шанобливості. Ітиметься про Леоніда Арсенійовича Булаховського, мого наукового керівника в аспірантурі і першого післявоєнного директора Інституту, про Івана Костьовича Білодіда, наступного після Леоніда Арсенійовича директора Інституту, а перед тим — заступника директора з наукової роботи, і про Олександра Савича Мельничука, у відділі якого я працював, а також про Віру Титівну Коломієць, його дружину, що з ними обома я мав нагоду познайомитися ближче не тільки як із працівниками Інституту, а й як зі звичайними людьми.

Леонід Арсенійович Булаховський запам'ятався мені як учений незрівнянно високого рівня, живий класик світової мовознавчої науки. Тому я, шануючи час Леоніда Арсенійовича, намагався якнайменше його турбувати і міг спостерігати його головно здаля, крізь призму його праць і виступів, бо я тоді й не відчував себе гідним його уваги, вважаючи себе (і гадаю, слушно) абсолютно не на тому рівні, щоб розмовляти з ним на серйозні наукові теми, хоч би й з приводу своєї дисертації. Проте й дуже епізодичні розмови з ним, а ще більше той рівень вимогливості до себе як до керівника його аспіранта, висловлюючись мовою спорту, поставили назавжди переді мною надзвичайно високу планку для досягів

у науці. І навіть після відходу Леоніда Арсенійовича з життя начебто весь час бачиш вимогливий погляд його очей і прагнеш, щоб не було соромно перед ним, відійшлим лише фізично, але завжди присутнім у власному твоєму житті духовно. І так, мабуть, більшою чи меншою мірою є в усіх, хто мав щастя бути його учнем. А щоб якнайточніше відбити свої тодішні відчуття, ті, що заважали стати до нього ближче, я б порівняв їх з відчуттями мурашки, — якби те мале створіння могло мислити по-людському, — біля підніжжя Евересту (при усвідомленні його огрому і неосяжності верховини). Інакше й не могло бути навіть у найталановитіших учнів Леоніда Арсенійовича, бо тодішня загальноосвітня середня школа і навіть філологічний факультет університету давали занадто мізерні професійні знання, щоб відчувати себе більш-менш вільно у спілкуванні з людьми такої міри, як Леонід Арсенійович Булаховський. Унікальний випадок такого вченого радянської доби, як Андрій Олександрович Білецький, котрий був найнаймні за обсягом знань цілком на рівні Леоніда Арсенійовича, становив рідкісний виняток, який тільки потверджував це правило. Однак водночас і своєю глибокою людяністю, і вмінням підтримувати й захищати тих, хто своєю працею старався бути гідним його уваги, великий учений аж ніяк не знесмілював і не «паралізував» своїх учнів, а, навпаки, заохочуючи їх, стимулював їхнє наукове зростання. Саме цим рисам його людяного характеру я й завдячую тим, що спочатку став аспірантом Інституту мовознавства, а далі і його науковим співробітником. Леонід Арсенійович повірив у мене як в ученого, і всім своїм життям тепер я доводжу, що він не помилявся.

З іншого, але теж дуже цінного для науки боку відкрився мені Іван Костьович Білодід. Звичайно, Іван Костьович через обставини часу, — у чому аж ніяк не провина, а біда цієї від природи талановитої й мудрої людини, — не міг набути тих широких фундаментальних філологічних знань, які одержав Леонід Арсенійович, хоча це не завадило йому з успіхом працювати у вужчій, але дуже важливій і складній галузі лінгвістичної україністики — українській лінгвостилістиці й історії української літературної мови. Визначальними для дальшого розвитку українського мовознавства, актуальними для нього й нині, зокрема, були два напрями його дослідницьких інтересів в останні роки життя — перший, сказати б, мовознавчо-культурологічний (його інтерес до спадщини Києво-Могилянської академії) і другий, що його він сам визначав як вивчення побутового (розмовного) мовлення, тобто й студіювання сленгів, яке останнім часом набуло особливої популярності серед дослідників української мови. Як видатний організатор науки, Іван Костьович, однак, чи не найбільшою мірою був обдарований у галузі, яка хоча й не міститься серед офіційно визнаних дисциплін, але має неабияке значення в діяльності кожного справжнього керівника. Це була галузь, що її найточніше визначити як *людинознавство* і що без неї не може бути успіху в жодній ділянці людської діяльності (у тім числі й науковій), пов'язаній з керуванням великими колективами. Бездоганно орієнтуватися в цій галузі йому дозволяли його вроджений інтелект, безсумнівна інтуїція і великий життєвий досвід. Саме це дало йому можливість у дуже непростих умовах радянської доби гідно очолити таку складну й багатогалузеву наукову установу, як тодішній Інститут мовознавства, знайти відповідних людей і найдоцільніше для них застосування, визначити вартісність кожного з працівників і, усвідомлюючи це, вміти його своєчасно підтримати, а коли треба, то й захистити. А це не могло не відбитися на доробку Інституту навіть за періоду, коли Іван Костьович був ще тільки заступником директора з наукової роботи і, без перебільшення, — правою рукою Леоніда Арсенійовича в організаційних справах. Завжди вважаю-

чи на його наукову думку, він позбавляв Булаховського потреби обтяжувати себе тягарем цих складних справ. Наслідком цього було те, що поряд із великою роботою всього Інституту, зокрема такою започаткованою тоді і значною мірою вивершеною фундаментальною лексикографічною працею, як 6-томний «Українсько-російський словник», завдяки оптимальним умовам для творчої наукової праці Леоніда Арсенійовича Булаховського могли з'явитися його численні основоположні праці із загального, слов'янського, українського й російського мовознавства. А це мало величезне значення для роботи Інституту в цілому.

Великим був науковий доробок Інституту і в часи перебування Івана Костьовича на посту директора. Для того, щоб у цьому переконатися, досить ознайомитися з діяльністю Інституту за відповідні роки, щоб за цей час видано й започатковано, уважно проглянувши сторінки підсумкової праці «75. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. 1930–2005 (Матеріали до історії)». Мені ж, щоб не бути зовсім голосливим, випадає нагадати лише колективні праці з різних галузей мовознавства, що їх видано включно з останнім роком життя Івана Костьовича Білодіда, тобто створені за його життя. До них належать такі праці, як «Філософські питання мовознавства» (К., 1972, перевидані в Словаччині, див.: *Filozofické otázky jazykovedy.* — Bratislava, 1979), «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (К., 1963), «Сучасна українська літературна мова» (у 5-ти томах, К., 1969–1973), «Словник української мови» (в 11-ти томах, К., 1970–1980), «Мова і стиль. Розвиток функціональних стилів сучасної української мови» (К., 1977), «Історія української мови» (у 4-х томах, К., 1978–1983), «Історія української літературної мови» (у 2-х томах, К., 1958, 1961), «Говори української мови. Збірник текстів» (К., 1977), «Словник гідронімів України» (К., 1979), «Русско-украинский словарь» (у 3-х томах, К., 1968), «Варианты полинациональных литературных языков» (К., 1981), «Частотний словник сучасної української художньої прози» (у 2-х томах, К., 1981), «Типологія інтонації мовлення» (К., 1977). Звичайно, це далеко не повний список навіть тільки колективних праць, що їх у ті роки було створено або започатковано. Сюди, наприклад, не ввійшла велика робота над «Етимологічним словником української мови» (в семи томах), перший том якого з'явився лише 1982 року. У здійсненні цієї, без перебільшення, колосальної роботи безперечною заслугою Івана Костьовича Білодіда як керівника установи.

Обидва вони — і Леонід Арсенійович, і Іван Костьович — відіграли велику роль у моєму житті й науковій долі. Без них, безсумнівно, я не зміг би ані розпочати свій науковий шлях, ані його продовжити в стінах Інституту мовознавства, а найімовірніше, й поза його стінами. І оскільки в цьому відбилосся не тільки моє особисте життя, а й риси цих видатних діячів науки, їхнє повсякчасне піклування про наукові кадри Інституту, зокрема про початківців у науці, я, як мені видається, маю не тільки право, а й обов'язок розповісти про це докладніше.

Завдяки Леонідові Арсенійовичу Булаховському я зміг вступити до аспірантури Інституту мовознавства. Спочатку мене рекомендовано до аспірантури Київського університету, де я мав займатися також славістикою, але з фаху... «сербсько-хорватська мова», дуже далекого від моїх тодішніх наукових інтересів, що визначили мене як полоніста. Але під час однієї із зустрічей з Леонідом Арсенійовичем в Інституті мовознавства він мені сказав, що хотів би бачити мене в аспірантурі Інституту. Університет в особі тодішнього декана філологічного факультету Ю. С. Кобилецького відпустив мене далеко не відразу. Довелось втрутитися навіть відділові науки ЦК КПУ, щоб це, нарешті, сталось. Далі теж завдяки наполегливості Леоніда Арсенійовича я зміг стати науковим співробітником Інституту, бо формально я не мав на це права, оскільки на осінь 1953 ро-

ку, кінець перебування в аспірантурі, я ще ані захистив кандидатської дисертації, ані навіть не написав до кінця її тексту (бракувало останнього, 3-го розділу і висновків). І тільки завдяки наполяганню Леоніда Арсенійовича, який повірив у мене як у майбутнього вченого, я був прийнятий на роботу як молодший науковий співробітник Інституту мовознавства. Щоправда, я тоді цілком виправдав його довіру, успішно завершивши на кінець 1954 року розраховану на один рік планову тему «Розвиток порівняльно-історичного мовознавства в Польській Народній Республіці після 1950 року» (року відомої дискусії з проблем мовознавства в СРСР), а в першій половині 1955 року з успіхом захистивши кандидатську дисертацію. Обидва успіхи цілком об'єктивно засвідчили відгуки за межами України. Один із розділів планової теми, присвячений проблемі походження польської літературної мови, знайшов відображення в моїй рецензії на підсумкову польську працю, де відбивався тодішній стан розгляду цієї проблеми, що протягом тривалого часу становила предмет дискусії у польському мовознавстві. Рецензію опубліковано в журналі «Вопросы языкознания» (Ткаченко О. Б. [Рец. на:] *Pochodzenie polskiego języka literackiego (Studia staropolskie) / Pod red. K. Budzyka.*— Wrocław, PAN.— 1956.— 472 s. // *Вопросы языкознания.*— 1958.— № 1.— С. 141–146) і, як тоді ж мене повідомив у листі М. І. Толстой, її схвально сприйняв акад. В. В. Виноградов, який тоді очолював редакцію журналу. Що стосується кандидатської дисертації, то на один з її розділів, опублікований у збірнику «Слов'янське мовознавство», знайшов за можливе позитивно відгукнутися в спеціальній рецензії видатний польський мовознавець, зокрема й глибокий знавець польського історичного синтаксису, Зенон Клеменсевич (Klemensiewicz Z. [Рец. на:] *З історії з'ясувальних сполучників у польській літературній мові (з'ясувальні сполучники — а, апо, jako).*— *Слов'янське мовознавство.*— К., 1958, вип. 1.— С. 180–209 // *Język Polski.*— 1959. 39. N 26.— S. 148–154). Очевидно, немалою мірою ці перші наукові успіхи сприяли тому, що в 1956 р. я дістав наукове відрядження до Польщі, а досить скоро після того (у 1959 р.) одержав звання й атестат старшого наукового співробітника зі спеціальності «слов'янське мовознавство».

Проте надалі на мене чекала інша небезпека, оминати яку допоміг уже Іван Костьович Білодід. Хоч безпосередньої участі в русі так званих шістдесятників я не брав (мабуть, стримувальним чинником для мене була драматична, а часом і трагічна доля двох попередніх поколінь батькового роду, діда й батька), не співчувати цьому рухові я не міг. Тому коли в 70-і роки почалося переслідування шістдесятників і під вогонь партійної критики потрапила Зіновія Тарасівна Франко, що її як особливо одіозну й резонансну постать (онуку Івана Франка, популярну в діаспорі) не можна було усунути з інституту тихцем,— усунути ж «рекомендувалося», а на це мала бути санкція вченої ради Інституту, до якої я тоді входив, я вирішив будь-що голосувати проти її виключення. До того ж, слід додати, як на гріх, я через неувагу забув захопити на це засідання ручку і був «озброєний» лише олівцем. І ось у той момент, коли вже роздано бюлетені для голосування, очевидно, здогадуючись про мої настрої, до мене підходить Іван Костьович і, привітно усміхаючись, пропонує мені свою ручку. Я замість того, щоб йому подякувати і взяти ту ручку, фактично простягнувши мені руку допомоги, так само усміхаючись, дякую йому і кажу: «А я маю олівець» і показую його Іванові Костьовичу. Нічого безглуздішого з мого боку від цього свого вчинку і слів у своєму житті ані перед тим, ані після того я не пригадую. Іван Костьович, який, очевидно, бувши в бувальцях, ні з чого вже не звик дивуватися, мовчки від мене відходить... Зачитуються результати голосування: «за» виключення з Інституту — всі члени вченої ради за винятком одного, який «проти». І тут лунає з від-

повідним гнівним пафосом обурення голос найпильнішого члена вченої ради: «Так хто ж той один, що посмів так голосувати всупереч одностайній думці вченої ради?!». Усі завмирають. І тут у зловісній тиші лунає спокійний голос Івана Костьовича: «Зате тепер ніхто не скаже нам, що голосування пройшло недемократично...». І всі з полегшенням зітхають: справу закрито. Наслідком було лише те, що на деякий час, — щоб я не підкидав подібних «сюрпризів», — мене виведено зі складу вченої ради, з чого, одверто кажучи, я тільки радів, бо вивільнювався додатковий час для наукової роботи, а я вже тоді готувався писати, а згодом і написав докторську дисертацію (монографію), видану 1979 року. До речі, Іван Костьович Білодід, з яким я мав розмову з приводу теми дисертації, незважаючи на її зміст, який дехто сприймав або й зображав як «крамольний» (не благодотворний вплив російської мови на інші, а навпаки, вплив маловідомої фіно-угорської мови на російську), поставився до моєї теми з розумінням.

А тепер уявімо на хвилинку, що б на мене чекало в результаті протилежного «розвитку сценарію» того засідання й голосування, а таке в ті роки було цілком можливе. Чи міг би я пізніше стати доктором, професором, а тим більше згодом дорости до члена-кореспондента НАН України, якби мене не захистив тоді Іван Костьович (а захищав він не мене одного, на що є свідчення інших захищених ним людей)? Маю великий сумнів щодо свого наукового майбутнього, якби не ця своєчасна допомога з його боку. Іван Костьович, як свого часу Леонід Арсенійович, очевидно, повірив у мене як у вченого і заради цього, незважаючи на певний ризик такого рішення, вирішив мені допомогти, хоч йому б нічого не коштувало (одним клопотом менше, однією заслугою за пильність більше) викинути мене з Інституту, причому ніяка діаспора мене б, як Зіновію Тарасівну, не захищала і ніхто б проти цього не протестував. І тому тепер, коли (заднім числом) дуже «сміливо» разом з українськими письменниками радянської доби (П. Тичиною, М. Рильським, М. Бажаном) «атакують» і померлого Івана Костьовича Білодіда, я не схильний до цього приєднуватися, і мені скоріше відсохне рука, ніж здійметься кинути камінь на його могилу. Ми тепер можемо й мусимо критикувати теорію двомовності у тому вигляді, в якому її тлумачили в радянський період, але не сміємо при цьому забувати, що її підтримував і висував тоді не один Іван Костьович Білодід, а й усе радянське мовознавство, а також того, що далеко не все в ньому зводиться до цієї теорії. Звести в ньому все лише до неї так само безглуздо, як усе в Тичині зводити до слів «Буду працювати під рукою Сталіна, під дорогою» або як у Рильському бачити тільки автора «Пісні про Сталіна», а в Бажані — тільки поета, який написав відомого вірша, що починався словами «Людина стоїть в зореноснім Кремлі, людина у сірій військовій шинелі...». Це те кесареве, що мали тоді платити всі видатні люди, особливо на таких високих посадах, як така, яку обіймав Іван Костьович Білодід. Платилося те кесареве, щоб коштом цієї неминучої данини своєму жорсткому часові могло не заглухнути зовсім, а далі й процвісти Боже¹.

¹ Пор.: «20. І вони слідували за Ним, і підіслали підглядачів, які праведних із себе вдавали, щоб зловити на слові Його, і Його видати урядові й владі намісника. 21. І вони запитали Його та сказали: “Учителю, знаємо ми, що Ти добре говориш і навчаєш, і не дивишся на обличчя, але насталяєш на Божу дорогу правдиво. 22. Чи годиться давати податок для кесаря, чи ні?” 23. Знаючи ж їхню хитрість, сказав Він до них: “Чого ви Мене випробовуєте? 24. Покажіть динарія Мені. Чий образ і напис він має?” Вони відказали: “Кесарів”. 25. А Він їм відказав: “Тож віддайте кесареви — кесарю, а Богові — Боже!” 26. І не могли вони перед людьми зловити на слові Його. І дивувались вони з Його відповіді, та й замовкли» (Євангелія від святого Луки, розділ 20) — див.: Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту (із мови давньоєврейської й грецької дослівно наново перекладена).— М.: Вид. Московського патріархату.— 1988.— С. 1298.

Звичайно, кожний час, а особливо час радянський з його страхітливими злочинами проти людяності, весь обсяг яких розкривається повністю тільки тепер, мав своїх мучеників і героїв, тих безумовних праведників, які пізніше стають для нації її патентом на благородство, правлять за її світочі й дороговкази. Але не всі можуть, а можливо, й не мусять ними ставати. Крім голосного, має бути й тихий героїзм повсякденних буднів, щоб поступово визріло і втілилося в життя те, за що боролися й гинули ті самі мученики і герої. Адже життя не складається з самих крайнощів і граничних контрастів (як горезвісні китайські «чорно-білі» фільми-агітки часів Мао Дзедуна, де були тільки або бездоганні герої, або мерзенні лиходії). Воно набагато складніше, особливо в часи такого затяжного «соціального експерименту», яким для всіх народів колишнього СРСР був радянський лад. І крім беззастережних лакуз і кар'єристів, що, дбаючи тільки про свій особистий успіх і перестраховуючись в усіх випадках, зовсім забували про ширші інтереси науки, були й тоді такі люди, що і в умовах тодішнього ладу, як це не було тяжко, зберегли в собі певну частку людяності й благородства і цим давали змогу тим, хто був на це здатний, перти плуга науки. До таких людей належав, безсумнівно, й Іван Костьович Білодід, і це в міру його безперечних заслуг перед українською мовознавчою наукою дає нам повну підставу зберігати добру пам'ять про нього.

Ближче і з дещо іншого боку, не тільки як з ученим і керівником, а й як зі звичайною (не професійною) людиною міг я познайомитися з Олександром Савичем Мельничуком, який також сприяв моєму науковому зростанню, першим висунувши мою кандидатуру на звання члена-кореспондента і неодноразово її підтримуючи. Взагалі, мені не випадає нарікати на свою долю. Вона нерідко руками добрих людей, які траплялися на життєвому шляху, допомагала мені долати перешкоди, а то й рятувала від духової, а часом і від фізичної смерті.

Природна річ, що неодноразові розмови з Олександром Савичем, читання його праць збагачували мене як ученого, але й тривкий слід залишив він і як змістовна й цікава людина, не позбавлена гострого й гнучкого розуму (і не тільки в наукових справах), а також гумору й дотепності. З цього погляду особливо запам'яталося наше спільне перебування, мене й моєї дружини, разом із О. С. Мельничуком і його дружиною Вірою Титівною Коломієць на відпочинку в Скадовську (з нами були й наші діти, тоді ще зовсім малі). Крім суто фізичних приємностей (шляжу, моря, різних страв), з'явилися й інтелектуальні розваги. Ними стало імпровізування віршів, українських і російських, Олександром Савичем і мною, у чому Олександр Савич виявив неабиякий смак і хист і що його явно тішило. Серед іншого виникла й манера komponувати вірші за відомою схемою з діалогії І. Льфа і Є. Петрова типу «Служил Гаврила хлебопёком, Гаврила хлебы выпекал...». Ми з Олександром Савичем іноді, будучи «в ударі», протягом сніданку або обіду «напікали» відразу кілька подібних саморобних віршиків, особливо на теми чергового «Гаврила». Тут була і колективна, й індивідуальна творчість. Жінки, Віра Титівна й Лариса Іванівна, участі в цих поетичних бенкетах (або «бешкетах») не брали, виступаючи тільки в ролі слухачок і споглядальниць цих «поетичних турнірів», лише іноді втручаючись в ці «ігри» двох дорослих «хлопчаків» або зустрічаючи сміхом особливо дотепні «твори», які, звичайно, ніхто й гадки не мав записувати. Через це тепер можна відтворити в пам'яті лише деякі з них, та й то вони потребують певних коментарів. Пригадуються, зокрема, два приклади цієї «поезії».

Перший із них, оскільки діялося в 60-і роки, коли М. С. Хрущов був захопився вирощуванням кукурудзи, обігравав цю популярну тоді тему (уже не прига-

дую, чи це був колективний твір, чи він належав комусь із двох «авторів»). У цей час на кукурудзяну тему відгукнувся навіть хтось із українських дитячих письменників, герой повісті якого, хлопчик, мав прізвисько Кукурузо (замість відомішого Крузо). Журналісти, нескінченно пишучи про кукурудзу, щоб не повторювати раз у раз це магічне тоді слово, мусили вигадувати різноманітні синоніми до нього. Серед них певної популярності набуло слово *качаниста*, що звучало досить кумедно. У зв'язку з цим виникло непереборне бажання спародіювати переможні реляції битви за кукурудзу (узагалі радянський час був багатий на різноманітні — звичайно, фольклорно-усні — пародії, якими люди рятувалися від постійно-одноманітного пафосного тону мало не всіх творів радянської літератури, крім, природно, гумористичних, та й то лише частково). Гаврило мав виступати тут уже як герой кукурудзяних ланів, перемоги якого увінчували своїми променями зірки Героя Соціалістичної Праці. Так постав черговий вірш цієї багатосерійної імпровізованої «Гавриліади» (який, звісно, годилося виголошувати тільки з притаманним темі героїчним пафосом):

Саджав Гаврило качанисту,
Гаврило сил не шкодував,
І перемогу променисту
Не раз Гаврило здобував.

Інший вірш, уже російською мовою, належав Олександрові Савичу і з'явився він у зв'язку з появою біля Скадовського узбережжя справжньої навали медуз, яка спричинила на деякий час появу трьох угруповань, — героїчних сміливців, які кидалися в море незважаючи на те, що медузи можуть їх ужалити, «медузофобів», які викидали медуз на берег, де вони утворювали холодцевоподібні калюжі, і на «медузофілів» (найменше угруповання), які то проклинали клятих «медузофобів», оплакуючи бідних медузок, то благали безсердечних «медузожерів» зглянутися над безневинними створіннями, бо вони, мовляв, корисні (у проекції це, мабуть, були предтечі майбутніх зелених). Не відомо, чим би закінчилася ця медузяна епопея, якби вона тривала й далі, але несподівано ... вона закінчилася, бо медузи біля берега зникли: мабуть, вітром їх відігнало далеко в море. Вірш Олександра Савича пов'язувався з цим нашествям медуз і, очевидно, адресувався сміливцям, які їх не жахалися. Він мав два варіанти третього рядка — (1) цілком нормативний і нейтральніший і (2) з відхиленням від бездоганної нормативності, але зате гумористичніший і багатший на римування:

На кустах висят рейтузы,
Чайки — над водой,
1) И медузы жалят в пузо (/мн. — пуза)
2) И медузы жалят в пузы
Тех, кто смел душой.

Це частково скидалося на відому варіативність одного з рядків вірша Козьми Пруткова — 1) варіант дещо не «ком-іль-фот-ний», 2) варіант цілком респектабельний: 1) Когда увидишь человека, *Который наг*; 2) Когда увидишь человека, *На коем фрак*.

Саме після того літа, між іншим мені стала зрозумілою причина звичайної стриманості Олександра Савича в спілкуванні з людьми під час роботи. Вона аж ніяк не впливала з якоїсь його «засушеності» (мовляв, «учений сухар»), а навпаки, з надзвичайної чутливості й делікатності його натури. Шляхом напруженої роботи над собою він виробив у собі цю рису великої самодисципліни, яка, захищаючи його під час роботи в Інституті від надмірної збудженості, давала йому змогу працювати в ньому продуктивно, незалежно від неминучих розмов з

аспірантами, співробітниками відділу або дирекцією. Ця звичка була тим більш важливою, що і в сталінські часи, і деякий час після того жодних так званих бібліотечних днів, — як неслухно їх іменували ті, що підозрювали в них прикриття для використання часу не за призначенням, — не існувало. Працювати в Інституті доводилося щоденно з ранку до кінця робочого дня (звичайно, з перервою на обід), виконуючи при цьому складні планові теми, хоч Леонід Арсенійович, заглянувши одного разу до кімнати відділу загального і романо-германського мовознавства, яким він завідував, сказав, що в подібних умовах не можна навіть прочитати газету.

Що стосується Віри Титівни Коломієць, дружини Олександра Савича, то поважаючи її як талановиту дослідницю і людину з великим життєвим досвідом, я особливо її шанував як вірну життєву супутницю Олександра Савича, цілком віддану його інтересам, роботі, відпочинку й здоров'ю, яка пильно стояла на їх сторожі. Тепер з дедалі більшою жіночою емансипованістю жінок подібного типу стає чимраз менше. Навпаки, з'являються дуже яскраві жіночі особистості (зокрема, в політиці і в літературі), де вже їхні чоловіки мимоволі мусять перебирати на себе колись виключно жіночу, доповнювальну роль. У цьому закономірному й неминучому історичному процесі є, безперечно, багато позитивного, бо виникає більша, ніж попередньо, урівноваженість суспільства (не слід також забувати, що і в минулому, хоч значно рідше, ніж тепер, зустрічалися великі й видатні жінки, наприклад, серед володарів держав). Але мимохіть не один із сучасних чоловіків не без ностальгії за минулим зітхне, згадуючи той час, коли переважали жінки типу Віри Титівни або — навіть більше — той жіночий тип, що його описав Чехов у славнозвісному оповіданні «Душенька»: наскільки затишніше тоді жилося чоловікам (і як мало вони тоді це розуміли!).

Стосовно роботи в Інституті слід сказати, що її я цінував насамперед за те, що тут, на відміну від вищих навчальних закладів, де переважну частину часу поглинає викладання, можна цілковито віддатися дослідницькій праці. Щоправда, читання лекцій дає тому ж дослідникові теж багато, бо намагаючись якнайдохідливіше для слухачів висвітлити думки своїх праць, ми мимохіть точніше їх формуємо. Отже, мабуть, чи не найкраще було б, якби не на шкоду дослідницькій роботі можна було б сполучати її з читанням лекцій, хоча для цього бажано було б мати інших студентів, вищої філологічної кваліфікованості, ніж (як спадок ще радянської доби) маємо тепер. Але докладніше про це скажу далі.

Найлегшим було те, що подобалося (незалежно від об'єктивної його складності: що складніше, то цікавіше). Найважче, навпаки, давалася праця, що не викликала великого дослідницького інтересу (незалежно від її відносної легкості: нецікава легкість). Проте далеко не завжди, особливо коли йдеться про науково-дослідну установу, в науці можна обирати лише те, що подобається. Адже навіть обід складається не з самого солодкого. Потреба виконання планових завдань диктує доконечність роботи над будь-якими темами, любимими й нелюбими. Тоді те, що подобається, доводиться робити в порядку поза- (а точніше, понад-) планової роботи, і на цьому також виробляється характер і сила волі.

Не раз хотілося б змінити те, що поки що змінити неможливо без значних зусиль і перебудов, які здійсняться, либонь, лише протягом кількох поколінь, бо, як відомо, руйнувати набагато легше, ніж будувати і відбудовувати. Хоч те, про що не раз мріялося, належить тим часом, на жаль, радше до наукової фантастики, ніж до досягальної на сьогодні дійсності, усе ж його висловлю, хоч би як побажання на майбутнє. Самого себе, як і переважну більшість свого покоління, я відношу до неуків, у найліпшому випадку — до недоуків, бо як середня, так і ви-

ща школа дуже погано готувала нас до професії лінгвіста (філолога). У середній школі «напомповуючи» нас так званими реальними науками, з нас робили в перспективі головно майбутніх поганих інженерів (агрономів або лікарів). Гуманітарна програма середньої школи зводилася до дуже вбогого мінімуму. У тому числі для тих, хто тяжів до відповідних наук, вона давала дуже мало щодо знання іноземних мов: одна іноземна мова, до того ж у викладанні вчителів, що, як правило, самі її погано знали, тимчасом як Л. В. Щерба, видатний фахівець у галузі викладання іноземних мов, рекомендував, як мінімум, вивчення двох іноземних мов.

Ті гуманітарні знання, що їх давав філологічний факультет університету, також були жалогідні й поверхові. Дуже багато місця тут займав тодішній марксистсько-ленінський «Закон Божий» (соцеківські дисципліни, до того ж трактовані в догматично-марксистському дусі), тимчасом як спеціальні філологічні (лінгвістичні) дисципліни викладалися в дуже спрIMITизованому вигляді, якщо взагалі викладалися. Це пояснювалося як переважно недостатнім рівнем кваліфікації викладачів, так і невідповідністю студентів, на яких, зовсім не обізнаних із цими мовами, хіба що трохи знайомих з латиною, обрушувався, наприклад, на лекціях зі старослов'янської мови, тим більше зі «Вступу до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», — цілий каскад прикладів з таких мов, як (давньо)грецька, давньоіндійська, латинська, литовська, готська тощо, про які вони, як правило, не мали жодного уявлення. Зрозуміло, що подібне викладання (і навчання) і для викладачів, і для студентів перетворювалося на суцільну муку, зовсім до того ж недоцільну: викладачі без особливого успіху намагалися якось «вбити» в голови студентів відповідні відомості, студенти до чергового іспиту якось їх (за допомогою зубрячки і шпаргалок) запам'ятати для того, щоб після нього одні й другі могли з полегшенням зітхнути, збувши ту «халепу», а студенти її ґрунтовно... забути. У найкращому випадку зберігалася хіба що знання, де про це можна прочитати. Отже, і середня, і вища школа не стільки готували майбутніх філологів до їхньої професії, скільки калічили навіть найобдарованіших із них. Тому фактично замість того, щоб мати можливість, спираючись на солідний філологічний багаж, займатися виключно дослідницькою роботою, нашому поколінню філологів, куди, звичайно, відношу й себе, довелося (й доводиться) значну частину свого життя віддавати самоосвіті, вивченню іноземних мов, усе одно засвоєних поверхово й недосконало. Тим часом завдання, які стоять перед сучасним мовознавцем, без перебільшення, в усіх ділянках лінгвістики і не знімаються з порядку денного, постійно ускладнюючись, вимагають від нього дедалі кращої професійної озброєності (ерудованості).

Напевне, не була цілком виправданою занадто поширена в дореволюційній Росії і в Австро-Угорщині, до складу яких увіходила Україна, гімназійна класична освіта. Але водночас було ще більш невинуватою помилкою те, що пізніше її повністю ліквідовано. Хотілося б у зв'язку з цим, щоб талановитій молоді, яка прагне серйозно присвятити себе філології, було дано можливість здобути ґрунтовну освіту, що передбачає знання сучасних європейських мов, найважливіших для компаративістики індоєвропейських і серед них класичних, слов'янських, а в разі потреби і східних мов. А тому, крім шкіл з фізико-математичним (а напевне, й із біохімічним) ухилом, слід було б створити (або відновити, якщо йдеться про викладання класичних мов) також школи (гімназії, ліцеї) гуманітарного типу. Унаслідок цього була б остаточно подолана хибна (й анахронічна на сьогодні) «робітфаківська традиція», коли на філологічні факультети в особі майбутніх студентів приходила «сировина» (у кращому разі — «напів-

фабрикат»). Щоб їх більш-менш «дотягти» до нормального «філологічного продукту», професорові треба було ставати «репетитором», що мусить «розжовувати» елементарні істини. Це, з одного боку, викликає дальше продукування неуків (недоуків), «філологічних калік», як і в попередніх поколіннях, а з другого, — не дає змоги професорові через надмірні навчальні «навантаження» займатися ґрунтовною науково-дослідницькою роботою (і тим самим — зростати і як лекторові), не кажучи вже про неможливість підвищення власної кваліфікації, бо професор і сам як жертва обставин подібної «філологічної освіченості» не одержав свого часу потрібної суми знань. Доки не буде розірвано це хибне коло, українська мовознавча наука хронічно відставатиме від розвитку світової науки або у кращому випадку — повторюватиме її зади, по-епігонському культивуючи ті напрями, що, будучи зумовленими мовною специфікою найрозвиненіших держав, слабо пов'язані з мовно-національною своєрідністю України і аж ніяк не є для неї першочерговими і, навпаки, не розвиватиме тих спрямувань, які, будучи дуже актуальними для України, могли б водночас зробити своєю оригінальністю вагомий внесок у світову науку. Особливо небезпечне подібне відставання тому, що молоді держави, а саме до таких належить Україна, гостро потребують розвитку гуманітарних наук, у тому числі й мовознавства, бо тільки ці науки можуть пояснити смисл постання власної національної держави, потребу її існування і розвитку і тим самим надихнути на її будівництво і зміцнення. Недаремно японські економісти, які недавно відвідали Україну, на запитання «Чого бракує українській економіці?» однозначно відповіли: *націоналізму* (курсив наш. — *О. Т.*)². Відповідаючи таким чином, вони, безперечно, виходили із власного досвіду, бо й справді, саме націоналізм, тобто найвища форма патріотизму, любові до своєї країни, прагнення зробити свою державу найкращою в світі і перетворили Японію, набагато біднішу своїми ресурсами від України, але набагато потужнішу від неї своїм національним духом, на одну з найрозвиненіших держав світу, на члена вісімки найвпливовіших держав.

Перед українськими мовознавцями як перед представниками важливої галузі гуманітарних наук стоять складні й відповідальні завдання, які, щоб їх виконати, вимагають від них високого професіоналізму, і якщо їм, як і попереднім поколінням філологів, не пощастило ще його набути, то вони повинні принаймні подбати, щоб це не стало долею, а точніше — недолею, дальших їхніх поколінь. Кількість далеко не завжди переростає в якість, і тому нас не має особливо тішити велике зростання кількості захищених (і захищуваних) останнім часом кандидатських і навіть докторських дисертацій, яких у незалежній Україні значно побільшало порівняно з радянським періодом. Не становить особливої таємниці факт, що, на превеликий жаль, при захистах часто досить легко проходять дисертації обтічні, «дисертабельні» або присвячені черговим «модним» мовознавчим темам, а натомість «застрають» дисертації вартісні і в найкращому розумінні неординарні як такі, що на їхньому тлі може стати незатишно в науці тим, хто опинився в ній з меншим правом, ніж автори ґрунтовніших праць. І тут у боротьбі за піднесення рівня науки також могла б допомогти більша вимогливість до спеціальної філологічної освіти: відбувся б корисний відсів тих, хто має менш виразний нахил до лінгвістики; у ній залишилося б менше тих, хто пішов туди не за справжнім покликанням, а тому, що в ній йому видалося легше.

² Див.: *Бачинський Г.* Чи залишиться Україна українською? (Роздуми після святкування четвертої річниці проголошення незалежності України) // Україна на межі тисячоліть. — К., 1998. — С. 177.

Якщо йдеться про питання методики, то вони занадто складні, тонкі й індивідуалізовані, щоб їх тут порушувати. Мабуть, це питання вимагало б окремого спеціального висвітлення (і не на одному особистому прикладі)³. Залежно від індивідуальних особливостей кожному доводиться, по суті, виробляти власну методику дослідницької роботи, свій власний дослідницький стиль.

Але є те універсальне, що потрібне геть усім. Воно ж є найголовнішим рушієм усякого поступу в будь-якій людській діяльності, у тім числі й у науковій і — конкретно — мовознавчій. І полягає це універсальне найголовніше в тому, щоб, по-перше, не втрачаючи віри у власні сили і не впадаючи в розпач перед труднощами, без зайвого «самоїдства» виховати в собі здорове почуття вічного незадоволення собою, по-друге, виробити в собі постійне прагнення (без зайвих заздрощів, що роз'їдають душу) учитися в інших, навіть коли вони часом молодші від тебе, навіть — більше того — коли вони твої недруги і, по-третє, навчитися найвище своє щастя, — звичайно, хвилеве, як кожне щастя, — знаходити в добре виконаній роботі.

Що ж до згадок про драматичні або гумористичні епізоди, то залишається лише сказати, що оскільки вони вже вплелися в попередню розповідь, а від переміни місць доданків, як відомо, сума не змінюється, це звільняє мене від потреби розповідати ще про щось подібне, тим більше не на власному прикладі. Краще вже я, а зі мною й інші, посміюся з самого себе, ніж розповіддю, що не стосується мене, ненароком ображу когось іншого.

³ Утім, децю зі свого досвіду, зокрема стосовно вивчення мов, я відбив у статті «О языках (попытка некоторых личных и общих объяснений)» (газ. «Тень», № 30 (31 дек. 2004 г.). — Кострома. — С. 4–12), подарованій бібліотеці Інституту мовознавства й Інституту української мови НАН України.